

ГОВІРКА СЕЛА МАШЕВЕ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

- Ч. 1 : Тексти / Уклад.: Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика.— К. : Довіра, 2003.— 456 с.
- Ч. 2 : Тексти / Уклад.: Г. В. Воронич, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К. : Довіра, 2003.— 607 с.
- Ч. 3 : Матеріали до Лексичного атласу української мови / Уклад.: Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К. : Довіра, 2003.— 225 с.
- Ч. 4 : Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад.: Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К. : Центр захисту культур. спадщини від надзвич. ситуацій, 2005.— 704 с.

Європейський мовний простір упродовж минулого століття не раз зазнавав кардинальних і різнопланових змін. Тільки у Східній Європі за післявоєнну історію зникли цілі етномовні масиви або різко стиснулися межі окремих давніх ареалів. Крім просторових утрат, лінгвальний ландшафт цієї частини світу відчув помітний перерозподіл комунікативної потужності поміж різними ідіомами (як у межах однієї мови, так і в площині переваги панівної мови над іншими в багатонаціональних державах). Проте історія зникнення середньополіського говору української мови та сусідніх діалектних систем білоруської мови на територіях, постраждалих унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, за швидкістю, масштабами й драматизмом незворотності процесів руйнації не має рівних. До певної міри ступінь катастрофічності наслідків для культури Правобережного Полісся як цілісності різноманітної самореалізації давньої регіональної спільноти можна порівняти з блискавичним і безповоротним знищенням старожитніх українських етномовних ареалів під час депортаційно-пацифікаційної акції «Вісла» 1947 р., коли надсянський і лемківський говори як просторово-мовний феномен у Польщі майже стерто з лінгвістичної карти. Певна річ, що приклади таких політично інспірованих змін мовного ландшафту в тоталітарну добу можна легко

знайти в різних країнах. Знищення середньополіського діалекту назавжди матиме на собі печать людської техногенної провини перед усесвітньою історією, і тільки зусилля науковців-гуманитаріїв, які намагаються покрихті зібрати те, що можна ще застати живомовним, перетворюватимуть відблиск свічки забуття, яка палахкотить над духовною та матеріальною культурою Полісся, на шляхетну фіксацію світла неперервності традицій.

Таке завдання взяли на себе Ю. Бідношия, Г. Воронич, Л. Дика, Л. Москаленко, Л. Пономар, які завдяки підтримці Міністерства України за питань надзвичайних ситуацій випустили у світ рецензоване видання. Дослідження помітно вирізняється серед діалектологічної літератури не лише тим, що стало відповіддю на нагальну потребу всебічного синхронічного опису українських діалектів, воно започатковує вкрай важливу практику системного опису окремої говірки. Досі українське мовознавство не мало нічого подібного за повнотою опису діалектної системи окремого села. Машеве розташоване на межі з Білоруссю на лівобережжі Прип'яті, серед заболоченої рівнини, порослої лісом. Селяни, евакуйовані у травні 1986 р., компактно оселилися в с. Лукаші Баришівського району Київської області, завдяки чому переселенці зберегли свій мікросоціум з притаманними йому мовно-культурними особли-

востями. Монографічний опис говірки ґрунтується на матеріалах, зібраних серед переселених мешківців під час польових експедиційних досліджень, здійснених упродовж 1997–2001 рр.

Цілком упевнено можна твердити: маємо надзвичайно вдалу та продуману концепцію монографії, адже вона охоплює велику збірку зразків діалектного мовлення (поданого за допомогою фонетичної транскрипції та орфографічного запису), мовну інформацію, зібрану за «Програмою для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й. Дзєндзелівського, а також фольклорні та обрядові тексти, зафіксовані як відповіді на питання «Програми Поліського етнолінгвістичного атласу». І діалектологам, і фольклористам не раз стануть у пригоді глосарії, темарії, детально розроблений зміст до кожної частини, без яких добре орієнтуватися у великій кількості матеріалу було б дуже важко.

Дані діалектної системи, описаної у виданні, мають неабияке значення для історичної діалектології, надто для діалектогенетичних і — ширше — глотогонічних концепцій, оскільки говірка сформувалася в архаїчній зоні, що не була центром інновацій. Найпомітнішою рисою машівської говірки на тлі інших поліських, безумовно, треба визнати перехід *а > о* здебільшого в переднаголошеному складі (*зо'було'с'е* «забулося», *зогу'б'ім'* «загубити», *ко'зау'* «казав», *но'ц'еркву* «на церкву», *ото'к'е* «отаке», *то'к'іх* «таких», *Во'с'іл'* «Василь», *б'е'ола* «бігала», *док* «так», *нов'ес'н'е* «навесні»). Найчастіше такий тип вокалізму пояснюють як гіперичне явище, що постало внаслідок зіткнення двох ліній фонетичного розвитку: акання (інноваційного, білоруського у своїй основі) та окання (процесу збереження праслов'янського архетипу, генетично українського). На думку Т. Назарової, машівський тип вокалізму, властивий багатьом діалектним системам північної частини Чорнобильського району, завадив проникненню акання з півночі. Цю протидію підтримали діалектні системи північного заходу Комаринського району та півдня Наровлянського Гомельської області Білорусі, у яких так само розвинулося зміщення ненаголошеного етимологічного *а* фонемою *о*. Дослідниця припускає, що акання в інших говірках на півдні межириччя Дніпра й Прип'яті було занесене в цей ареал зі східнополіських діалектних систем, які свого часу зазнали значного впливу білоруської мови, і доходить такого висновку: «Витиснення ненаголошеної фонемі *а* фонемою *о* фактично є наслідком намагання зберегти окання як основу, що усвідомлюється «правильною». Отже, це явище гіперичного порядку є виявом відштовхування системи

окання від акання»¹. Ю. Шевельов, не відкидаючи таке тлумачення апіорі, зазначає, що ця інтерпретація має вразливе місце, бо «надпоправний ужиток загалом має завжди нерегулярний характер», а в досліджуваній говірці «*о* з'являється з абсолютною регулярністю»². При цьому мовознавець висуває гіпотезу про давність вокалізму машівського типу («старе, ще доісторичне явище»). «Під час розщеплення *о*³ в обох говірках могли надати перевагу *о* в переднаголошеному складі; і такий розвиток подій є можливим, якщо вони скоротили свої ненаголошені голосні раніше від інших говірок»³. Приймаючи ту чи ту гіпотезу, можна цілком упевнено твердити, що діалектні системи згаданого типу відіграли надзвичайну роль у збереженні ландшафту цього архаїчного ареалу. Говірка, описана в рецензованій монографії, стала своєрідним еталоном для характеристики одного з різновидів вокалізму старожитніх говірок, без нього неможливо побудувати жодної схеми в такій контроверсійній і релевантній для слов'янських мов площині, як окання — акання. Тому всі наступні покоління діалектологів матимуть неабияку користь від цього видання, оскільки воно подає матеріал досліджуваної системи з надзвичайно ретельною фіксацією. Було б дуже добре, якби авторський колектив мав змогу донести до користувачів зібраний матеріал ще й на електронних носіях. Це значно спростило б використання результатів дослідження в подальших наукових і навчальних проектах.

Типовий середньополіський тип консонантизму машівської говірки з напівпалатальними і палатальними губними, м'якими зубними та *л* у позиції перед давнім *і* (*є'і'хо-д'іл'і'*, *по'дп'є'райем'с'а*, *обро'д'і'ас'*, *л'у'д'і'на*, *дос'і*, *с'і'ла*, *л'і'ст*) завдяки монографії можна цілком реально відтворити як цілісну картину. І специфіка консонантизму, і нестійкі варіанти *і'*, що стали реалізацією тенденції до збереження давнього *і*, дають змогу кваліфікувати згадану говірку та типологічно подібні до неї як периферійну зону українських інновацій диспалаталізації приголосних перед рефlekсами **і*, **е* та перетворення **ы*, **і* > *и*. Крім того, цей регіон став ареалом відштовхування (згасання) таких білоруських інновацій, як пекання й дзекання. У рецензованій монографії транскрибовані тексти не однаковою мірою передають

¹ Назарова Т. В. Акання в українських нижньоприп'ятських говірках // Діалектолог. бюл.— К., 1962.— Вип. 9.— С. 66; Див. ще: Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті // Діалектолог. бюл.— К., 1961.— Вип. 8.— С. 18–30.

² Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Пер. з англ.— Х., 2002.— С. 116.

³ Там же.— С. 116–117.

ці релевантні для білоруського етнолінгвального простору риси. Мовленню більшості інформаторів не притаманна заміна м'яких д', т' на дз', ц', проте в частині матеріалів таке регулярне перетворення в певних позиціях очевидне (наприклад, на с. 104–111 третьої частини або на с. 232–240 другої частини рецензованого видання). Чи це питома риса машівської говірки? Коли так, то маємо справу з помітним проникненням білоруського типу консонантизму на південь у північно-східній частині колишнього Чорнобильського району, де раніше такі процеси не фіксували⁴. Чому в мовленні інших інформаторів не помічено такого регулярного заміщення, а натомість маємо спорадичні переходи д' > дз', т' > ц'? Про це свідчать, скажімо, тексти на с. 18–22, с. 99–103 третьої частини або на с. 212–222 другої. Може, тут дається взнаки вплив мовлення молодшого покоління чи інших членів родини, вихованих у відмінному діалектному середовищі, на старших носіїв говірки? Питання спонукає до дискусії. І треба зауважити, що воно вкрай важливе з огляду на складну міждіалектну взаємодію на півдні межириччя Дніпра й Прип'яті. Лишаючи осторонь контроверзу щодо теорії перехідності, можемо впевнено твердити: без регулярного дзекання — цекання *ступинь перехідності* (якщо його визнавати в досліджуваній говірці слідом за Т. Назаровою) має зовсім інший вимір, ніж у діалектних системах, які колись побутували в південній частині розгляданого регіону, де здебільшого в мові представників старшого покоління збереглися д', т', а молодь вимовляла ц' < т', дз' < д'. І палатальність, і напівпалатальність приголосних перед рефlekсами *і, е, ь* у машівській говірці не становлять пізнішого нашарування північних рис, вони є репрезентантами давнього типу поліського консонантизму, фонетичними реліктами, які «вистояли» під тиском південної диспалаталізації. Певна річ, що окремий діалектний перехідний тип нижньоприп'ятської смуги має ґрунтуватися не тільки на цих релевантних рисах.

Матеріали машівської говірки, зібрані до Лексичного атласу української мови (третя частина рецензованого видання), мають особливу вагу. Вони дають змогу побачити, що лексичний фонд згаданої системи пов'язаний різними паралелями як з іншими поліськими діалектами, так і з багатьма віддаленими архаїчними ареалами Слов'янщини. Лексика говірки подана коректно, проте на с. 195 у тлумаченні до рубрики *Русалчин Великдень* укладачі припустилися помилки,

твердячи, що це свято відзначають у «четвер на останній неділі (?) Великого посту». У тексті інформатори чітко окреслюють календарні межі сакрального часу: *м'ерме'ix B'e-л'ig'ed'en' / у чет'в'є'ep' / посл'а 'Паск'і*.

Квінтесенція духовної культури Машева сконцентрована у фольклорних текстах та обрядових формулах, які подані окремими розділами в першій та другій частинах видання. Тексти-оповіді мають стільки відомостей, що уважний дослідник зуміє побачити силу-силенну матеріалу, придатного для наукового аналізу. Етнологи й фольклористи мають поцінувати це видання надзвичайно високо, бо інформація, систематизовано подана в четвертій частині видання відповідно до принципів «Програми Поліського етнолінгвістичного атласу», не тільки вирізняється своєю повнотою, а й заслуговує на високу оцінку за ретельність і вірогідність фіксації мовних особливостей, чим не завжди могли похвалитися російські етнолінгвісти та фольклористи, що розвивають ідеї школи М. Толстого.

Не можна оминати увагою як фотографії різних років з родинних альбомів переселенців, так і сучасні фото вулиць збезлюділого Машевого, сільського кладовища, покинутих осель та їхніх інтер'єрів, що зберігають прадавній тип будівництва, предметів хатнього вжитку, зразків декоративно-ужиткового мистецтва, які зміщені в усіх частинах видання. Вони не тільки створюють у користувача зоровий образ покинутої Атлантиди, а й через кілька поколінь дадуть інформацію для дослідників, які обов'язково вдаватимуться до реконструкції матеріальної культури цього краю. Фотоілюстрації в монографії належать Ю. Бідношій, Р. Омеляшківі, В. Скібінському та М. Москаленкові.

«Сум беззахисних міст сильніший від будь-якого смутку на землі», — зауважив колись Ю. Тинянов. Розуміємо тут беззахисність як категорію невикорінення в традиції. Гострота правди цих слів набуває надзвичайного звучання в сучасну добу руйнації традиційної культури. Рецензоване видання стає засобом збереження нематеріальних скарбів одного мікросоціуму серед моря техногенного горя та дає змогу бодай на якийсь час учинити шляхетний опір невідворотному. Крізь сувору призму наукової фіксації відчуваємо живу душу Полісся, що вже ніколи не буде на місці. Усі чотири частини книжки «Говірка села Машеве Чорнобильського району» виконані на високому науковому рівні, завдяки плідній праці колективу дослідників започатковано новий тип розвідок в українській діалектології, який спонукає до комплексних описів інших окремих діалектних систем з різних частин українського етнолінгвального простору, який і

⁴ Див.: Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Пад рэд. Р. І. Аванесова ды ін.— Мінск, 1963.— Карта № 56; Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті.— К., 1985.— Карта № 29.

без ядерної катастрофи зазнає різко змін. Ю. Бідношій, Г. Воронич, Л. Дикій, Л. Москаленко, Л. Пономар поталанило зібрати та донести те, що завжди буде цікаве як для фа-

хівців-гуманітаріїв, так і для широкого кола шанувальників вітчизняної культури.

О. СКОПНЕНКО

Маліневська Н.

ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVII СТ. — ПОЧАТКУ XVIII СТ. І ЛАТИНСЬКА ГРАФІКА

Olomouc, 2005. — 124 с.

Для характеристики народної мови у діахронному плані важливі два складники: вивчення мовних особливостей пам'яток та порівняння їх із даними сучасної діалектології. Нині територіально-мовний простір більшості слов'янських мов представлений національними атласами. Звідси надважливим завданням історичної діалектології окремих слов'янських мов є введення нового фактологічного матеріалу писемних пам'яток.

У східнослов'янській медієвістиці тексти доби пізнього Середньовіччя (XVI–XVIII ст.) представлені трьома графічними системами: кириличною, латинською та арабською. І найпарадоксальнішим є те, що живомовні особливості найкраще виявлені не в рідній кириличній графіці, а в пристосованих — латинській та арабській. Наприклад, у кириличних текстах із теренів Білорусі визначальні національні риси (акання, дзекання, цекання) представлені настільки поодинокими прикладами, що в упередженого дослідника можуть виникнути сумніви щодо їхнього поширення в білоруській мові того часу взагалі (випадки акання подекуди трапляються, а дзекання та цекання — практично відсутні). Проте дослідження пам'яток, писаних латинкою та арабським письмом, неспростовно доводять, що в XVI ст. білоруси акали, дзекали, цекали¹. Не набагато краща ситуація і в пам'ятках українського письма. Кириличні пам'ятки з українських теренів без зазначення місця написання — «Грамматика...» І. Ужевича, Житомирське Євангеліє, Тригирське Євангеліє, Крехівський Апостол та ін. до сьогодні є проблемними щодо їхньої локалізації. Традиційна кирилична орфографія тривалий час для українських і білоруських писарів була нездоланим бар'єром

при відображенні розмовних рис. Тому ґрунтовне системне вивчення східнослов'янських пам'яток, писаних некириличним письмом, має неабияке значення для відтворення національних мовних систем, принаймні української і білоруської.

У контексті сказаного праця Н. Маліневської «Фонетична система української мови XVII ст. — початку XVIII ст. і латинська графіка», що недавно вийшла друком в Оломоуці (Чехія), є надзвичайно важливою й актуальною. У монографії, як указано в анотації, «на основі збірників пісень та віршів, записаних латиницею, здійснено опис фонетичної системи української мови XVII — початку XVIII ст.» (с. 3). Принагідно зауважимо, що анонсовані 19 рукописних збірників, на основі яких відтворюється українська фонетична система, не покривають усього українського лінгвоконтинууму. Це тексти передусім із південно-західного українського наріччя, проте лише чотири з них умовно можна віднести до північноукраїнського без скільки-небудь уточненої (західне, середнє чи східне) локалізації. Про південно-східний регіон тут не йдеться. Тому у назві праці «система української мови» (треба думати всієї!) звучить дещо претензійно. Важливо відзначити, що збірники представлені як рукописні, однак мовні особливості проаналізовано на основі публікацій В. Перетца, М. Возняка, А. Брюкнера, О. Зілінського, І. Франка. Звичайно, сумнівів у професійності зазначених медієвістів немає, проте сам рівень критичності транслітерування давніх текстів на початку XX і XXI ст. — різний. Наукової аргументованості праці додало б вивірчення бодай кількох публікованих текстів із оригіналами.

Мета й завдання дослідження — чіткі та конкретні, продумана і його структура: у кожному розділі представлена коротка історія проблеми, статистика всіх виявів колиш-

¹ Антонович А. К. Краткий обзор белорусских текстов, писанных арабским письмом // Полесье. — М., 1968. — С. 261.